

Kutatási beszámoló

Pócs Dániel

Johannes Roth boroszlói püspök könyvtára és a humanista könyvkultúra kibontakozása Közép-Európában

A kutatás helyszíne: Firenze

A kutatás időtartama: 1 hónap

Kutatásaimat a következő intézményekben folytattam:

Kunsthistorisches Institut in Florenz

Biblioteca Riccardiana

Biblioteca Medicea Laurenziana

Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze

Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento

A Klebelsberg Kuno kutatási ösztöndíj támogatásával 2018-ban egy hónapos kutatást végeztem Firenzében a „Johannes Roth boroszlói püspök könyvtára és a humanista könyvkultúra kibontakozása Közép-Európában” témában. A kutatás egy nagyobb projekt részét képezi, amelynek célja a korai humanista könyvkultúra közép-európai kibontakozásának feltárása. A kutatás kronológiai szempontból egy jól meghatározható korszakra irányul, a 15. század harmadik negyedének, ezen belül is hangsúlyosan az 1460-as évek második felének a produktumaira, különös tekintettel a Firenzében készült kódexekre.

Johannes Roth (1426–1506) lavanti (1468–1482), majd boroszlói (Wrocław, Lengyelország) püspök (1482–1506), Szilézia kormányzója (1490–1497) a 15. század

második felének egyik kiemelkedő, humanista műveltséggel és egész Európára kiterjedő kapcsolatrendszerrel rendelkező főpapja volt, személyével az utóbbi évtizedekben sokat foglalkozott a humanizmus-kutatás. Tudott volt, hogy sokrétű kapcsolatrendszere révén az itáliai humanizmus egyik első képviselője volt Közép-Európában, nevezetesen a Mátyás révén a magyar korona uralma alá került sziléziai fővárosban, Boroszlóban. A magas kort megélt főpap később kapcsolatba került Olmützi Ágostonnal, az *Accademia Istropolitana* tagjával, a Jagelló-kori közép-európai humanizmus egyik legfontosabb alakjával is, kódexei egy részét ajándékként eljuttatta hozzá. Források alapján már korábban is tudni lehetett, hogy Roth jelentős humanista könyvtárral rendelkezett, de gyűjteményének mindeddig csak két darabja volt ismert. Eddigi kutatásaim során 12 kódexet sikerült azonosítanom Johannes Roth szétszóródott könyvgyűjteményéből különböző európai könyvtárakban. Jelen kutatásom célja az volt, hogy e zömében Firenzéből származó kódexanyag kodikológiai és művészettörténeti összefüggéseit feltárjam.

A téma szempontjából elsődlegesen fontos az emléktárgy feltárása, mivel ez – eddigi kutatási eredményeim alapján – még nagyon sok új eredményt hozhat és ezek segítenek jobban megismerni, illetve az eddigiéknél pontosabban meghatározni a humanizmus terjedésének földrajzi és kronológiai kereteit. A kutatás abból a hipotézisből indul ki, hogy a humanizmus terjedését a humanisták irodalmi érdeklődéséről számot adó szövegek terjedésén keresztül lehet a legpontosabban feltérképezni. Ebbe a körbe elsősorban a klasszikus görög és római auctorok – gyakran csak a megelőző évtizedekben felfedezett – művei tartoznak. Ennek a kultúrtranszfernek pedig a kódexek a hordozói és a korai humanista magánkönyvtárak a lenyomatai.

A 15. század közepén Firenze volt a humanista kódexipar központja. A paleográfiai és művészettörténeti kutatások alapján – elsősorban Albinia de la Mare publikációi alapján – ma már viszonylag jól ismerjük azokat a miniátorokat és professzionális scriptorokat, akik hivatásszerűen, nagy mennyiségben és rendkívül magas színvonalon állították elő a

nagyrészt „külföldi” vásárlók igényeit kielégítő kódexeket. Ezek a kéziratok általában viszonylag egyszerű, fehér indafonatos miniatúradísszel vannak ellátva – gyakran csak az incipitjeiken – és humanista könyvírással másolták szövegeiket. A másolók és miniatörök munkáját általában könyvügynökök, *cartolaiók* hangolták össze, akik azonban nemcsak a kéziratok előállításáról és annak kereskedelméről gondoskodtak, hanem igen gyakran a kódexek tematikáját is meghatározták és gondoskodtak a megfelelő minőségű forráskódexről is. A korszakunkban a legismertebb ilyen *cartolaio* Firenzében Vespasiano da Bisticci volt.

A már ismert források és saját kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy az 1460-as évek második felében azok a közép-európai vásárlók, akik Firenzében humanista kódexekhez akartak hozzájutni, elsősorban – bár nem kizárólagosan – Bisticci szolgálatait vették igénybe. Ezért különösen fontos annak a jelenségnek a felismerése, hogy az ebből a körből fennmaradt kódexek sok hasonlóságot mutatnak: mind tematikai, mind paleográfiai, mind filológiai, mind pedig stíluskritikai szempontból sok bennük a közös vonás. Ebből a szempontból különösen érdekes Garázda Péter, Vitéz János, Janus Pannonius és Johannes Roth ma ismert kódexeinek összehasonlító vizsgálata.

Garázda Péter 1468/1469-ben Firenzében tartózkodott, ugyanekkor volt jelen a városban Handó György pécsi nagyprépost is. Az előbbi saját magának, illetve mentorainak, a pécsi püspöknek és az esztergomi érseknek is készíttetett kódexeket, Handó pedig – ahogy ez korábbi kutatásaimból kiderült – ekkor vásárolta meg könyvtára ma ismert darabjainak döntő többségét. A négy magyar bibliofil, egyházi személy kódexeinek kivitelezésében egyaránt szerepet vállalt Bartolomeo Fonzio és Piero Cennini is, mindketten másolóként. Cennini Garázda és Fonzio barátja volt ekkor, az utóbbi pedig épp ebben az időszakban kezdett foglalkozni Francesco Sassetti könyvtárának létrehozásával. Ma még nem tudjuk pontosan, hogy az ekkor lavanti püspök Roth hogyan került kapcsolatba ezzel a humanista körrel, de az általam eddig azonosított kódexei feltűnő rokonságot mutatnak egyrészt Handó

és Garázda, másrészt pedig Sassetti könyvtárának darabjaival. Nem csak tematikai egyezésekről van szó, hanem a másolók és gyakran a miniátorok is azonosak voltak. Roth kéziratai között például szintén találunk olyan darabot, amelyet 1469-ben Cennini másolt, egy másik kódexében pedig Fonzio lapszéli jegyzeteit lehet felismerni.

Mindezek a felismerések tették szükségessé egy összehasonlító kutatás megkezdését, amelynek célja, hogy pontosabban megérthessük az összefüggést a firenzei mecénás bankár, Francesco Sassetti, valamint a közép-európai, humanista műveltséggel rendelkező bibliofil főpapok, elsősorban Handó György és Johannes Roth könyvtárainak kialakulása között. Firenzei kutatásaim ezért egyrészt a Biblioteca Medicea Laurenziana anyagában őrzött, Sassettitől származó kódexek egy csoportjának jobb megismerésére, valamint a korabeli miniatúraművészet kurrens szakirodalmának összegyűjtésére, illetve a Corvina könyvtár további történetének néhány aspektusára irányultak. A munkatervben előzetesen meghatározott kutatási tervet sikerült végrehajtanom.

Kunsthistorisches Institut in Florenz

A Max-Planck-Gesellschaft firenzei művészettörténeti könyvtár az itáliai reneszánsz művészet kutatásának központja, szakkönyvállománya és fotóarchívuma az itáliai, és különösen a firenzei reneszánsz művészet kutatásának egyik legfontosabb nemzetközi központja. Kutatásaim ebben az intézményben arra irányultak, hogy a témám nemzetközi, kurrens szakirodalmát áttekintsem és a fotóarchívumban anyagot gyűjtsek az 1460-as évek firenzei miniatúraművészetéhez.

Biblioteca Riccardiana

Besenyői Miklós pécsi éneklőkanonok kódexe

A Biblioteca Riccardiana gyűjteményében egy 15. századi, a hazai kutatás számára teljesen ismeretlen kódexet vizsgáltam meg. A pergamenkézirat a korai magyarországi humanista könyvkultúra egy igen fontos emléke, kolofonja ugyanis tartalmazza a scriptor nevét és a másolás idejét is. Ezek szerint a C. Aquilinus Juvenus nevű, kora keresztény szerző hexameteres Evangélium-parafrázisát tartalmazó (*Evangeliorum libri IV*), kisméretű, egyszerű kiállítású kódex másolását Besenyői Miklós, a pécsi székeskáptalan éneklőkanonokja 1469-ben fejezte be. Ez az információ azért rendkívül fontos, mert ebből a korszakból nagyon kevés, humanista könyvírással kivitelezett kéziratot ismerünk Magyarországról. A másoló személye pedig azért fontos, mert a pécsi székeskáptalan tagjaként Besenyői Miklós minden valószínűség szerint abba a szellemi környezetbe tartozott, amelyet ebben az időszakban, tehát az 1460-as évek végén, Janus Pannonius pécsi püspök és Handó György nagyprépost – Besenyő közvetlen egyházi előjárója – képviseltek.

A Firenzében őrzött kódex tehát nagy valószínűséggel a Janus és Handó számára készült, egykorú kéziratok mellé helyezendő. Készítésének helye is nagy valószínűséggel meghatározható. A kódex ugyanis, noha rendkívül egyszerű kivitelű, mégis tartalmaz olyan miniatúradíszet, amely a keletkezés helyének pontosabb meghatározását lehetővé teszi. A rendkívül sérült, feltehetően elázott incipitlapon ugyanis fehér indafonatos díszítés nyomai fedezhetők fel: egykor aranypálca körül tekeredő, kék, zöld és vörös mezőkkel kitöltött, fehér indafonat vette körül a szövegtükör három oldalát, a két oldalsó margón és a *bas-de-page-on* is. Mivel nincs tudomásunk arról, hogy a korabeli Magyarországon alkalmazták volna ezt a jellegzetesen itáliai, firenzei eredetű reneszánsz díszítésmódot, ezért arra kell következtetnünk, hogy a kódex feltehetően Firenzében készült. Ezt nem zárja ki a scriptor személye sem. A kolofonban ugyanis nem a másolás helyét rögzíti, hanem csak azt, hogy ő,

tehát Besenyő Miklós a pécsi székeskáptalan tagja. Tekintve, hogy éppen 1469-ben a nagyprépost, tehát Handó György, illetve Janus Pannonius pécsi püspök rokona és patronáltja, a szintén pécsi kanonoki stallummal rendelkező Garázda Péter is Firenzében tartózkodott ekkor, ráadásul mindketten több kódexet is készíttettek – Garázda ráadásul nemcsak saját magának, hanem Vitéz János érsek és Janus számára is – ezért joggal merül fel annak a lehetősége, hogy maga Besenyő Miklós is itt volt ekkor – talán a diplomáciai küldetésben utazó Handó kíséretének tagjaként.

A kódex további sorsáról a *bas-de-page* átfestett miniatúrájából következtethetünk. Szokatlan módon ugyanis az alsó, szélesebb margót egy későbbi, de még szintén 15. századi, második miniatúradísszal is ellátták. Ez a díszítés motívumait tekintve hasonló az elsőhöz, ugyanis indadíszet tartalmaz, de stílusa jellegzetesen eltér tőle: nem fehér indafonatos miniatúráról van szó, hanem laparanyra helyezett, színes, feltehetően kék indákról. Ez a sajátos díszítésmód igen ritka a korszak művészetében, lokalizálása sem könnyű. Úgy tűnik, hogy a *bas-de-page* második miniatúra-rétegét a budai műhely termékének tekinthetjük. Ha ez a feltételezés igaznak bizonyul, akkor a kódex nagy valószínűséggel – feltehetően az 1480-as években – bekerült a Corvina állományába.

A kódex későbbi provenienciájára egy, a hátsó előzéklapra bemásolt költeményrészlet alapján következtethetünk. Ez a hexameteres szöveg korábban ugyanis egyetlen forrásból volt ismert, egy bizonyos Girolamo Parto nevű, 16. századi velencei jegyző inkvizíciós iratanyagából. Úgy tűnik, hogy a kódex a 16. század közepén – feltehetően Konstantinápolyból – jutott Velencébe (sok más corvinával együtt), és nem sokkal később került vissza eredeti keletkezési helyére, Firenzébe.

Biblioteca Medicea Laurenziana

A Biblioteca Medicea Laurenziana anyagában nemcsak Piero, illetve fia, Lorenzo de' Medici egykori magánkönyvtárának kódexeit (*Medicea privata*) őrzik, hanem egyéb más állagok is megtalálhatóak itt. Ezek közé tartozik Francesco Sassetti könyvtára, amelynek néhány darabja egyébként, az 1480-as évek végén a Corvina könyvtárba került. Sassetti könyvtárosa Bartolomeo Fonzio volt, aki az 1460-as évek végétől vezette a bibliotéka létrehozását: ő választotta ki a beszerzendő szövegeket, gondoskodott a kódexek másolásáról – ebben testvére, Niccolò is intenzíven részt vett –, valamint ő végezte a szövegek egy részének emendálását is. Kutatásom szempontjából a Sassetti-könyvtár korai kódexeinek vizsgálata azért volt kiemelkedően fontos, mert ezek egy része mind tematikai, mind kodikológiai szempontból rendkívül szoros kapcsolatban áll Handó György, Garázda Péter és Johannes Roth egyes kézirataival. Ezt a sokrétű összefüggést alátámasztja Fonzio, Garázda, és az ezen megrendelők számára intenzíven dolgozó scriptor, Piero Cennini személyes ismertsége is. Mindezeket figyelembe fontos volt a Sassetti-könyvtár ezen darabjainak behatóbb kodikológiai vizsgálata. A kutatás további hozadékaként megállapítható, hogy a Sassetti-, valamint a Handó- és Roth-kódexek egy jól meghatározható csoportjában a díszítést ugyanazok a firenzei miniátorok készítették.

Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze

A „Parentucelli-kánon” és a Corvina könyvtár

A firenzei Központi Nemzeti Könyvtár kéziratgyűjteményében egy igen fontos kéziratot tekintettem meg, és készítettem róla digitális felvételeket. A firenzei humanizmus, és különösen a könyvtártörténeti kutatások számára régóta jól ismert az a szöveg, amely a Cosimo de' Medici által alapított San Marco domonkos rendi kolostori könyvtár – az első

humanista közkönyvtár – gyűjteményéből maradt fenn. A Conv. Soppr. J. VII, 30 (olim San Marco 411) jelzetű, egyszerű, 15. századi papírkéziratban található meg ugyanis annak a könyvtárjegyzéknek az átírat, amelynek szerzője feltehetően Tommaso Parentucelli, a későbbi V. Miklós pápa volt. Ez a könyvjegyzék műfajilag meglehetősen sajátos kordokumentum: nem egy létező könyvtár inventáriuma, hanem – ahogy ez a kolligátum elején található tartalomjegyzékben is olvasható –, egy ideális könyvtár anyagának felsorolása, szerzők szerinti bontásban: „Annonatio librorum qui ponendi essent in qualibus digna bibliotheca sicut designavit Nicolaus papa quintus ad Cosmam de Medicis et vocatur Inventarium Nicolai papae V.” A jegyzék azonban, noha maga Parentucelli a firenzei zsinat (1437–1439) idején és azt követően is szoros kapcsolatban állt a humanistákkal, alapvetően nem az új szellemi áramlat ízlését tükrözi: tartalma szinte kizárólag teológiai jellegű, és ezen belül is igen hangsúlyosan tartalmazza a patrisztikus teológiai irodalmat. jellemző, hogy csak a lista végén és igen röviden kaptak helyet a klasszikus római irodalom legfontosabb szerzői, de azok közül is csak igen kevesen. Ez az ún. Parentucelli-kánon, amely igen régóta foglalkoztatja a kutatást, de amelyet máig nem ismerünk elég pontosan, és eddig nem ismertük fel jelentőségét a Corvina Könyvtár fejlődéstörténete szempontjából sem. Ami az előbbi kérdést illeti: a szövegnek máig nincs megfelelő minőségű kritikai kiadása. A legutóbbi szövegközlésben például (Angela Dressen: *The Library of the Badia Fiesolana. Intellectual History and Education under the Medici (1462–1494)*. [RICABIM – Repertorio di Inventari e Cataloghi di Biblioteche Medievali, Biblioteche e Archivi 26., Texts and Studies 1.] Sismel, Edizioni del Galluzzo, 2013, pp. 148–156.) hemzsegek a súlyos hibák és teljesen hiányzik a szöveg utolsó egysége. A további kutatások érdekében tehát szükséges volt az eredeti kézirat tanulmányozása, digitális felvételek készítése és ezek után egy filológiai szempontból pontos átírat elkészítése. Mindez azért volt szükséges, mert a „kánon” feltételezésem szerint elkészülte után néhány évtizeddel igen fontos szerepet játszott a Corvina könyvtár fejlesztésében. A Mátyás király számára az 1480-as évek második felében, Firenzében

megrendelt kódexek tematikájában ugyanis jellegzetes hangsúlyeltolódás érzékelhető a korábbi szarmazó corvinák anyagához képest: feltűnően nagy számban van jelen a latin nyelvű patrisztikus teológiai irodalom. Ez a tematikus váltás különösen jól érzékelhető abban a kódexanyagban, amelyet korábban Angela Dillon Bussi azonosított a Biblioteca Medicea Laurenziana gyűjteményében. A Parentucelli-kánon tematikája és a késői, firenzei corvina-anyag tematikája között igen nagyfokú egyezéseket találunk. Úgy tűnik, hogy az előbbi lista alapvető forrásul szolgált Fonzio, illetve Taddeo Ugoletto, a budai királyi könyvtár vezetője számára a másolásra kiválasztandó szövegek meghatározásakor.

Pócs Dániel

egyetemi adjunktus

ELTE BTK Művészettörténeti Intézet

tudományos főmunkatárs

MTA BTK Művészettörténeti Intézet